

ΑΓΝΩΣΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ ΧΑΛΕΠΑ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΤΗΝΙΩΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΩΝ

Το νεοκλασικό νεκροταφείο των Αγίων Πάντων στο Λεωνίδιο¹

Μαρία Σάλτα

Διδάκτωρ Κλασικής Αρχαιολογίας Παν/μίου Tübingen
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Στη μνήμη του πιανίστα Θωμά Ηλαούνη

Την ομορφιά της γλυπτικής μου έμαθαν δυο έργα από διαφορετικές εποχές, μα συγγενικούς κόσμους. Το πρώτο μνημείο βρισκόταν άλλοτε σε ταφικό περίβολο του Κεραμεικού, του πιο σπουδαίου νεκροταφείου της αρχαίας Αθήνας. Ένα δικτυλλίδι ενώνει συμβολικά τη νεαρή δέσποινα Ηγησώ με τη ζωή που εγκαταλείπει, έχοντας μάρτυρα την πιστή, περιλυπη θεραπευαίνιδα της (εικ. 1). Και το δεύτερο έργο, στο οποίο θα αναφερθώ, είναι επιτύμβιο, τούτη τη φορά όχι ανάγλυφο, αλλά περίοπτο γλυπτό. Στην "Κοιμωμένη" του Α' Νεκροταφείου απαθανατίζεται η Σοφία Αφεντάκη, μια κοπέλα της Αθήνας του 1870 (εικ. 2). Το πέρασμα από τη ζωή στον θάνατο συμβολίζει ένας σταυρός στο στήθος της. Η μελαγχολία του ωραίου, που στέκει μπροστά μας χωρίς ελπίδα επιστροφής, είναι κοινός χαρακτηρισμός και των δύο μνημείων. Ο καλλιτέχνης του πρώτου, από τους σπουδαιότερους της εποχής του, είναι σε μας άγνωστος. Το δεύτερο έργο είναι δημιούργημα του κορυφαίου γλύπτη της νεότερης Ελλάδας, του Τηνίου Γιαννούλη Χαλεπά² (Πύργος Τήνου 1851 - Αθήνα 1938).

Το Λεωνίδιο και τα μνημεία του νεκροταφείου των Αγίων Πάντων

Όποιος περπατήσει στη γραφική κωμόπολη του Λεωνιδίου θα θαυμάσει τη λαϊκή αρχιτεκτονική της³ και θα εντυπωσιαστεί από την απειρημένη ωραιότητα του τοπίου της. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα η ενασχόληση των κατοίκων με το εμπόριο οδήγησε στη δημιουργία μιας ακμάζουσας αστικής τάξης, με αξίους, αργότερα, εκπροσώπους στα γράμματα και τις τέχνες, τους Κώστα Ουράνη (1890-1953), Γιώργο Σαραντάρη (1908-1941), Νέστορα Βαρθέλη (1867-1953) και Βρασίδα Τσουόγλο (1904-1981)⁴.

Στα ανατολικά της κωμόπολης, κοντά στην κοίτη ενός χειμάρρου και δίπλα στον παλιό δρόμο που συνέδεε το Λεωνίδιο με την κοινότητα Πραγματευτής, βρίσκεται το νεκροταφείο των Αγίων Πάντων. Το ύψος της μάντρας δεν κρύβει τις κορυφές των υπέρσυχων μαρμαρίνων μνημείων, που διαγράφονται με φόντο το βαθύ πράσινο των κυπαρισσιών και το κόκκινο των βράχων. Στην είσοδο του δημιουργείται πλατεία με την κοιμητηριακή εκκλησία στα δεξιά και μερικά από τα παλαιότερα μνημεία στον περιγύρο

Η "Κοιμωμένη" θεωρείται από πολλούς το σημαντικότερο γλυπτό της πρώτης περιόδου του καλλιτέχνη (1870-1878)³. Το 1971 προστέθηκε στις μέχρι τότε γνωστές πρώιμες δημιουργίες του και η γύψινη "Ορθία Κόρη", δωρεά του Κώστα Γ. Καπαρία στο Μουσείο Γιαννούλη Χαλεπά, στον Πύργο (εικ. 3). Πρόκειται για έργο πρωτότυπο, ύψους 1,13 μ., με πολλά σημεία στο κεφάλι και το σώμα από τη μεταφορά του σε μάρμαρο. Ο Μ. Καλλιγιάς το χρονολογεί στα 1875-1876⁴. Από άποψη τεχνολογίας εντάσσεται στον κύκλο της "Κοιμωμένης", με την οποία το συνδέουν διάφορα επί μέρους μορφολογικά στοιχεία. Η μορφή ίσως ταυτίζεται με την πανέμορφη Ουράνια Κόρη - Μούσα, που μέσα σε στεφάνι από λουλούδια φανερώθηκε κάποτε σε όνειρο του Γιαννούλη⁵. Παρατηρώντας το γύψινο πρόπλασμα, διαπιστώνει κανείς ότι η πίσω πλευρά του εμφανίζεται ιδιαίτερα φτωχή σε διάρθρωση και επίπεδα. Επειδή πρόκειται αναμφίβολα για περίοπτο έργο, πρέπει να υποθέσουμε ότι ο γλύπτης είχε στο νου του να προσθέσει κάτι που θα έδενε το σύνολο αρμονικά, όπως είναι τα μεγάλα μακριά φτερά.

1. Η επιτύμβια στήλη της Ηγηρούς στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

2. Η "Κοιμώμενη", επιτύμβιο μνημείο της Σοφίας Αφεντάκη στο Α΄ Νεκροταφείο.

της (Τομέας Α). Αριστερά, σε αδιάσπαστη σχεδόν σειρά, οι επιβλητικοί τάφοι των αρχόντων της μικρής αυτής πόλης (Τομέας Β), που ετύχχησε να φιλοξενεί έργα των πιο σημαντικών Ελλήνων γλυπτών του τέλους του 19ου αι.

Η πρώτη μνεία του 'νέου κοινοταφείου Σίου', της ανατολικότερης δηλαδή συνοικίας του Λεωνιδίου, γίνεται σε βιβλίο αποβιώσεων του 1865⁸. Οι σωζόμενοι παλαιοί τάφοι του Τομέα Α είναι οκτώ, χρονολογούμενοι μεταξύ του 1868 και του 1897. Στον Τομέα αυτόν απαντούν μόνο δύο μαρμάρινες στήλες νεοκλασικού τύπου. Η παλαιότερη εμφανίζεται στον τάφο του Κων/νου Οικονομού (1875), που είχε διατελέσει δήμαρχος (εικ. 4), και ακολουθεί εκείνη του Γεωργίου Γούλελου (1877). Αντίθετα, η στήλη της Αμαλίας Μερικά (1876) (εικ. 5) είναι κτισμένη με πελεκημένες πέτρες κατά το ισοδομο σύστημα, διαφέροντας επί πλέον κατά το μεγάλο πλάτος και την τριφυλλόσχημη επίστεψη με σιδερένιο σταυρό. Τα υπόλοιπα μνημεία του Τομέα Α είναι του τύπου της ορθογωνίας σαρκοφάγου.

Η διακόσμηση όλων αυτών των επιτυμβίων είναι περιορισμένη και πάντοτε σε χαμηλό ανάγλυφο. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν οι δύο γονατιστοί άγγελοι, που προσεύχονται στο πλάι μεγάλου βυζαντινού σταυρού, στον τάφο του εμπροθεύοντος στη Ρουμανία Γ. Τροχάνη (1868) (εικ. 6). Την ιδιαίτερα αρμονική σύνθεση πλαισιώνουν φυτικό κόσμημα και άκανθος. Ρομαντική διάθεση εκφράζει το σπασμένο ανάγλυφο ρόδο στη στήλη του πρόωρα χαμένου Γ. Γούλελου, όπως αναφέρει και σχετικό επιγράμμα. Φανερά κλασικά πρότυπα έχει η σκηνή αποχαριτισμού νεαρού ζεύγους στην καλλιπτήρια του τάφο Κων/νου Τσούχλου (1869) (εικ. 7). Καθαρα νεοκλασικά στοιχεία είναι, αντίθετα, ο λύχνος της ζωής και ο σταυρός με γιρλάντα κισσού στην καλλιπτήρια μεγάλης κρῆτης του βουλευτού και δημάρχου Ν. Χατζηαναγώτου (1883). Ατυχώς, σε κανένα από τα επιτύμβια του Τομέα Α δεν αναγράφεται

όνομα γλύπτη, όμως τουλάχιστον δύο από αυτά μπορούν να αποδοθούν στον Τήνιο γλύπτη Ιάκωβο Μαλακατέ⁹.

Εντελώς διαφορετικού χαρακτήρα παρουσιάζουν οι τάφοι του Τομέα Β, όπου σώζονται δέκα μνημεία, χρονολογούμενα στο διάστημα 1882-1914. Πρόκειται, ως επί το πλείστον, για ορθογώνιες κατασκευές με χαμηλό περίγραμμα και σιδερένια κγκλιδώματα (εικ. 8). Το κέντρο του τάφου καταλαμβάνει συνήθως ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα πάνω σε χαμηλή βαθμίδα. Η διακόσμηση της είναι απλή, με μαιάνδρο στο πλαίσιο και ανάγλυφα σύμβολα στο μέσον. Ο γύρω χώρος στρώνεται με βοτσάλια, όπως το συναντούμε και στις αυλές των παραδοσιακών σπιτιών του Λεωνιδίου. Γενικά η συμμετοχή ντόπιων τεχνιτών παρατηρείται κυρίως στην κατασκευή του τάφου – κτίσιου, επένδυση τοιχωμάτων και στρώση δαπέδων –, όπου ακολουθούνται παραδοσιακές τεχνικές με παράλληλη χρήση εγχώριων οικοδομικών υλικών και διακοσμητικών θεμάτων, ενώ εργασίες σε μάρμαρο και σίδερο παραγγέλλονται σε ειδικευμένα εργαστήρια των αστικών κέντρων. Μνημεία αμιγώς παραδοσιακού τύπου είναι εξαιρετικά σπάνια στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι., λόγω επικράτησης των νέων ευρωπαϊκών προτύπων, κύριος εκφραστής των οποίων εμφανίζεται η Αθήνα.

Τα περισσότερα επιτύμβια του Τομέα Β είναι στήλες με ανάγλυφη διακόσμηση και παραστάσεις. Στην κύρια όψη φέρουν πορτρέτα των νεκρών, πενθούσες ή άλλες γυναικείες μορφές, αγγέλους και συμβολικά αντικείμενα, όπως σταυρούς, λύχνους, στεφάνους, ανεστραμμένες δάδες κ.ά. Μερικοί γονατιστοί γλύπτες δεν παρέλειψαν να υπογράψουν τα έργα τους. Είναι χαρακτηριστικό, ότι όλοι σχεδόν προέρχονται από την Τήνη. Υπογραφέες φέρουν οι εξής στήλες: α) Θ. Δούνια (1905): Αλέξ. Λάδρος και Α. Πίτικας, β) Η. Λεκού (1882): Αδελφοί Βούλγαρη εκ Τήνου (εικ. 9). γ) Α. Ι. Καρδαρά, δημάρχου (1889):

Εμμανουήλ Βούλγαρης, Τήνιος, 5) Ν. Μ. Τσούχλου, δημάρχου (1891): Εμμανουήλ Βούλγαρης, Τήνιος (εικ. 10), ε) Α. Ι. Ροζάκη (1891): Νικόλαος Σπανός (εικ. 11), στ) Οικογένειας Ιατρού Ν. Α. Τροχάνη (μετά το 1890, ίσως το 1900): Ι. Λαμπαδίτης¹⁰. Όλοι οι αναφερόμενοι γλύπτες είχαν εργαστήρια στην Αθήνα, πλην του Ν. Σπανού, που εργαζόταν στον Πειραιά.

Ο τάφος του Λεωνίδα Οικονόμου

Ανάμεσα στα πρώτα μνημεία που συναντά ο επισκέπτης κοντά στην είσοδο του νεκροταφείου και σε περίοπτη θέση είναι ο τάφος του εμπόρου Λεωνίδα Οικονόμου (εικ. 12). Πρόκειται για ορθογώνια κατασκευή με σιδερένιο κιγκλίδωμα πάνω σε βαθμίδα. Η σύνθετη στήλη φέρει ανάγλυφο πορτρέτο του νεκρού στο ανώτερο τμήμα της, αποτελούμενο ταυτόχρονα βάθρο αγάλματος – της γνωστής “Ορθίας Κόρης”, που οι ντόπιοι αποκαλούν “νύφη”, επειδή είναι στεφανωμένη (εικ. 12). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το άγαλμα κατασκευάστηκε με βάση το γύψινο πρόπλασμα στο σπίτι του Χαλεπά στην Τήνη, με το οποίο ταυτίζεται, τόσο ως προς τη μορφή όσο και ως προς τις διαστάσεις¹¹.

Η “Ορθία Κόρη” του Λεωνιδίου σώζεται σε καλύτερη κατάσταση από το γύψινο πρόπλασμα της. Και στα δύο έργα το δεξί, λυγισμένο προς τα πάνω χέρι έχει σπασεί στο γυμνό το τμήμα. Ιδιαίτερα διαφωτιστική για την ερμηνεία της μορφής είναι η πίσω πλευρά της, όπου στο ύψος της πλάτης υπάρχουν δύο μεγάλα, επιμήκη, ορθογώνια ανοίγματα γιά την ένθεση φτερών (εικ. 13). Πριν από εξήντα περίπου χρόνια ένας ιερωμένος, αποκαλούμενος τρελο-Ερμανός, έσπασε με ράβδο τα φτερά και τμήμα του χεριού, με το οποίο η μορφή κρατούσε “κάτι σαν ποτήρι”¹². Το αντικείμενο αυτό θα ήταν ένα αμμοχρονόμετρο, όπως εμφανίζεται και στο χέρι Μοίρας σε επιτύμβιο ανάγλυφο του Α΄ Νεκροταφείου¹³. Μια γενική

εικόνα του μνημείου του Λεωνιδίου δίνει σχέδιο, φιλοτεχνημένο από τον Χαλεπά το 1932¹⁴, στο οποίο αποδίδεται άγγελος με αμμοχρονόμετρο στο δεξί χέρι. Το υψηλό, πολυπλοκό βάθρο του παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με εκείνο του Λεωνιδίου, χωρίς να αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης για την πατρότητα του τελευταίου.

Η “Κόρη” αποτελεί θεματική επανάληψη του “Ορθίου Αγγέλου” στο Νεκροταφείο του Βουκουρεστίου, που υπογράφεται από τον συνεταιράκο και εκπρόσωπο του εργαστηρίου του Ι. Χαλεπά στη ρουμανική πρωτεύουσα Δ. Ν. Λαμπαδίτης¹⁵. Η απλότητα και η πλαστική ελευθερία στην απόδοση της “Ορθίας Κόρης”, βρίσκεται απaráλλαχτη στην “Κοιμωμένη”, έργο του 1877/78. Εκτός των άλλων, ομοιάζουν οι πλόκαμοι των μαλλιών, το χέρι και το πρόσωπο. Γι’ αυτό θα τοποθετούσα τα δύο αυτά έργα χρονολογικά πολύ κοντά, ταυτίζοντας παράλληλα την “Κόρη” με τον απολεσθέντα “Άγγελο Κυρίου” του 1877¹⁶. Μορφολογικά συγγενής προς την “Κόρη” και την “Κοιμωμένη” είναι και η “Προσευχομένη”, σε γύψινο ανάγλυφο του 1876/77¹⁷.

Η επανάληψη των ίδιων χαρακτηρισμών στα προαναφερθέντα έργα οδηγεί στην υπόθεση, ότι ίσως αυτά ανταποκρίνονται σε μια ιδεαλιστική απόδοση προσφύλιους προσώπου του καλλιτέχνη, Μιχαήλ της δεκαεξάχρονης αγαπημένης του Μαριγώς Χριστοδούλου. Ένα πορτρέτο της δίνει ο δημοσιογράφος Θεόδ. Βελλιανίτης, που την γνώρισε σε προχωρημένη ηλικία¹⁸: «Ήταν γαλανομάτα και ξανθιά, και μ’ όλο που ‘χε περάσει πια η πρώτη της νεότητα, διατηρούσε ακόμα όλη τη δροσιά της ανοιξής της ζωής και η φυσιογνωμία της είχε μια γλυκύτητα έκφρασης, που δεν είναι σπάνια στις γυναίκες του Αιγαίου.» Αλλά και ο ίδιος ο Χαλεπάς ανέφερε κάποτε¹⁹: «Έιχα και εγώ, όπως όλοι, κάποια περιπέτεια, που επέδρασε κι αυτή στο ζήτημα της υγείας μου. Γυρίζοντας από το Μόναχο κι ερχόμενος στην Αθήνα, επήγα στο χωριό μου, στον Πύργο. Υπήρχε εκεί ένα κορίτσι

3. Η “Ορθία Κόρη”, Μουσαίη Γαννούλη Χαλεπά στον Πύργο της Τήνης.

4. Η στήλη του δημάρχου Κ. Οικονόμου.

5. Η στήλη της Αμαλίας Μερικά.

που στάθηκε μοιραίο για μένα... Την αγαπούσα, και μ' αγαπούσε κι αυτή πολύ. Το ειδύλλιο μας αυτό, που ήταν τόσο αγνό, τόσο ιερό που το θυμάμαι ως τώρα, βάστηξε τρία ολόκληρα χρόνια. Ενεπνεύστηκα πολλά έργα απ' αυτήν, μα βρισκόμενος μερικές ώρες σε άσχημες ψυχολογικές στιγμές, τά 'παζαί και τά 'κανα κομμάτια. Έπειτα παντρεύτηκε. Ο πατέρας της, βλέπετε, οι συγγενείς..."

Η "Ορθία Κόρη" είναι έργο κλασικιστικό στη σύλληψή του, εκφραστικά όμως ακολουθεί το πνεύμα του ρομαντισμού. Ο συνδυασμός των δύο αυτών ρευμάτων παρατρέιται σε πολλά επιτύμβια της εποχής, επειδή ταίριαζε ιδιαίτερα στην ατίδω-σφαιρα ενός νεκροταφείου²⁰.

Τον γλυπτό διάκοσμο του μνημείου Οικονόμου συμπληρώνει κάτω από την πλίνθο του αγάλματος η εξεργη προτομή του νεκρού – ενός ώριμου, όμορφου άνδρα με παχύ μουστάκι και γουρά μαλλιά, που χωρίζουν ελαφρά στο πλάι. Δίπλα στο πορτρέτο αναπτύσσεται από μια έλικα, διακόσμηση που συναντάται και σε μεταγενέστερα έργα του Χαλεπά²¹.

Το μνημείο συμπληρώνει ορθογώνια καλυπτήρια πλάκα με ανάγλυφο σταυρό, από τις κεραίες του οποίου κρέμονται γιρλάντα· στο μέσον του σταυρού πεταλούδα-ψυχή, χαμηλότερα ανάγλυφος αναμμένος λύχνος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το χαραγμένο κάτω από το πορτρέτο επίγραμμα που αντιγράφει: ΔΕΞΟΥ Ω ΓΕΝΝΗΤΕΙΡΑ ΓΗ ΟΣΤΑ ΦΙΛΟΠΟΛΙΟΣ ΑΝΕΡΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑ ΟΙΚΟΝΟ-

ΜΟΥ, ΟΣ ΩΔΕ ΜΕΝ ΦΩΣ ΗΛΙΟΥ ΙΔΩΝ, ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ ΔΕ ΠΟΛΕΙ ΤΟΝ ΚΕΡΔΩΝ ΕΡΜΗΝ ΕΠΙΤΗΔΕΥΟΜΕΝΟΣ ΚΑΤ' ΑΡΕΤΗΝ ΒΙΩΣΑΣ ΕΣ ΑΔΟΥ ΤΟΠΙΟΝ ΕΤΕΙ 1887 ΗΘΕΝ. Η Δ' ΑΠΟΡΦΑΝΙΣΘΕΙΣΑ ΤΕ ΚΑΙ ΟΛΟΦΥΡΟΜΕΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΟΥ, ΕΝ ΣΩΤΗΡΙΩ ΕΤΕΙ 1891 ΤΟΝΔΕ ΤΥΜΒΟΝ ΗΓΕΙΡΕ ΜΝΗΜΗΝ ΑΓΑΘΟΥ ΤΕ ΣΥΖΥΓΟΥ ΚΑΙ ΠΑΤΡΟΣ ΤΙΜΩΣΑ.

Όπως αναφέρει η επιγραφή, το μνημείο στήθηκε το 1891. Είναι όμως πιθανό, η ανάθεση του έργου να είχε γίνει το 1887. Ο Λεωνίδας Οικονόμου προερχόταν από διακεκρίμνη οικογένεια κληρικών και συγγραφέων²². Η έδρα της επιχειρησεώς του ήταν στον Πειραιά, πολλές συναλλαγές όμως είχε και στη Σύρο. Στα κατάστιχα του εργαστηρίου Χαλεπά αναφέρονται διάφορα πρόσωπα με το επίθετο Οικονόμος/ου, με τα οποία ο Ι. Χαλεπάς είχε δοσοληψίες, αλλά δεν έχει εξακριβωθεί αν κάποιο από αυτά είχε συγγένεια

με την ομώνυμη οικογένεια του Λεωνιδίου.

Από τα ερωτήματα που αφορούν την κατασκευή του μνημείου Οικονόμου, το βασικότερο είναι αν και κατά πόσον ο Χαλεπάς ήταν σε θέση ένα χρόνο πριν από τον εγκλεισμό του στο ψυχιατρείο της Κέρκυρας, στις 11 Ιουλίου του 1888, να αναλάβει κάποιες παραγγελίες. Για τη δεκαετία που προηγείται του εγκλεισμού του δεν υπάρχουν πληροφορίες ότι απασχολήθηκε με κάποια συγκεκριμένα γλυπτά. Γι' αυτό και η πρώτη περίοδος του καλλιτέχνη εμφανίζεται να τελειώνει το 1878, με την επόμενη να ξεκινά μετά από 40 ολόκληρα χρόνια²³. Είναι όμως βέβαιο ότι σ' όλο αυτό το μακρύ διάστημα δεν έπαυε να σχεδιάζει. Υπάρχουν επίσης μαρτυρίες ότι κατασκεύαζε κάποια προπλάσματα από πηλό, τα οποία κατέστρεφε η μητέρα του, πιστεύοντας ότι έτσι θα επέτρεπε μια επιδείνωση της υγείας του. Το

8. Τάφος της οικογένειας Ν. Α. Τροχάνη. Η ανάγλυφη στήλη φέρει την υπογραφή του Ι. Λοιμαδίτη.

9. Στήλη Η. Λεκού, που κατασκεύασαν οι αδελφοί Βούλιωρη. Χαρακτηριστικό το βοτσαλωτό δάπεδο με τα κυπιορσσία και το έτος ανεγέρσεως του μνημείου.

10. Στήλη του δημάρχου Ν. Τσουχκού, έργο του Ερμάνουηλ Βούλιωρη.

μοναδικό σωζόμενο πρόπλασμα της σκοτεινής αυτής περιόδου είναι μια προτομή άνδρα στο ψυχιατρείο της Κέρκυρας, όπου ο Χαλεπάς παρέμεινε ως το 1902²⁴.

Απόπειρες να εργαστεί σε μάρμαρο κάνει και μετά την εξοδή του από το ψυχιατρείο. Το γεγονός ότι ποτέ δεν έχασε την επαφή με την τέχνη πιστοποιεί ο γλύπτης Θωμάς Θωμόπουλος, που τον συνόδευσε το 1902 σε επίσκεψή του στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Διαφωτιστική στο σημείο αυτό είναι και η μαρτυρία του Νικολάου Χαλεπά, που είχε συνοδεύσει τον αδελφό του σε ταξίδι στην Ιταλία το 1879. Όπου και να πήγαν, ο Γιαννούλης, παρά την ήδη κλονισμένη υγεία του, δεν έπαψε να σχολιάζει τα γλυπτά αριστουργήματα που έβλεπαν.

Το επιτύμβιο του Λεωνιδίου δεν φέρει, ατυχώς, υπογραφή του γλύπτη. Όμως και η "Κοιμωμένη" στήθηκε στο Α' Νεκρο-

ταφείο χωρίς το όνομα του Χαλεπά. Πολύ αργότερα, το 1913, οι γλύπτες Μήτσος Περάκης, ο Τηνιακός, και Λουκάς Δούκας προσέθεσαν το όνομα του καλλιτέχνη στο έργο του. Στο σκάλισμα του μνημείου Οικονόμου μπορεί να συνεργάστηκε ο Ανδριώτης γλύπτης Αλέξανδρος Λάβδας, που στα νεανικά του χρόνια υπήρξε βοηθός του Γιαννούλη και από το 1887 ήταν μέτοχος στο εργαστήριο του Ι. Χαλεπά, στον Πειραιά²⁴. Η έκπληξή μου ήταν μεγάλη, όταν διαπίστωσα, ότι στη στήλη του Θ. Δούνια, δίπλα ακριβώς στο μνημείο Οικονόμου, υπάρχει η υπογραφή: ΑΛΕΞ. ΛΑΒΔΑΣ ΚΑΙ Α. ΠΙΤΚΑΣ ΕΠΙΘΙΟΥΝ Ι ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1095 (sic)²⁶.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα υποστήριζα ότι για το μνημείο Οικονόμου χρησιμοποιήθηκε το παλαιό έργο του Γιαννούλη "Άγγελος Κυρίου" – ιδεαλιστική ίσως απεικόνιση της δεκαεξάχρονης αγαπημένης του. Το γύψινο πρόπλασμα του "Άγγελου" έγινε από τον ίδιο το 1877, έτος παραγγελίας της "Κοιμωμένης". Η χρονολόγηση αυτή ανταποκρίνεται τόσο στη μορφή και την τεχνοτροπία του γλυπτού όσο και στα βιογραφικά στοιχεία του καλλιτέχνη. Αντίθετα, το πορτρέτο του Λεωνίδα Οικονόμου θα το δούλεψε το 1887 από φωτογραφία, κάτι που εξηγεί και τη σχετικά ψυχρή του έκφραση. Στον ίδιο πρέπει να αποδοθεί και η αρχιτεκτονική μορφή του μνημείου, όπως αποδεικνύει και το παρόμοιο επιτύμβιο που εικονίζεται σε σχέδιο του 1932. Εάν το άγαλμα του Λεωνιδίου πράγματι ταυτίζεται με τον φερόμενο ως απολεσθέν-

6. Σαρκοφάγος του εμπόρου Γ. Τροχάνη με ανάγλυφη παράσταση, έργο του γλύπτη Ιάκωβου Μαλακάτη.

7. Ανάγλυφο στον τάφο Κ. Τσούχλου, πθανόνστα έργο του Ιάκωβου Μαλακάτη.

11. Στήλη του Α. Ροζάκη, έργο του Νικολάου Σπανού.

12. Ο τάφος του εμπόρου Λεωνίδα Οικονόμου, έργο Γιαννούλη Χαλεπά. Διακρίνονται: ο Άγγελος του μνημείου και στο βάθος η ανάγλυφη προτομή του νεκρού.

13. Η πίσω πλευρά του Ανθώλου με τα ανοήματα για την ένθεση σφραγών.

14. Σχέδιο του Γιαννούλη Χαλεπά, κάτω από το οποίο έχει γραφεί ο ίδιος: "Λεωνίδιον".

15. Ο τάφος του Νικόλαου Π. Κ. Πολίτη, έργο του Ιωάννη Χαλεπά.

ριόδου του καλλιτέχνη, τόσο στην ανάδειξη των επί μέρους όγκων του σώματος όσο και στις λεπτομέρειες, όπως διαμόρφωση της κόμης και πτυχολογία του ενδύματος. Ιδιαίτερα αποκαλυπτική ως προς τα σημεία αυτά είναι η σύγκριση με την "Κοιμώμενη". Στην επεξεργασία της στήλης-βάθρου με την προτομή ίσως συνεργάστηκε ο Αλέξ. Λά-

βδας, ο οποίος μάλλον και έσπησε το μνημείο στη σημερινή του θέση το 1891. Στη συγκεκριμένη συνεργασία με τον Χαλεπά οφείλεται και η ανάθεση στον Λάβδα του μνημείου Δούνια, που ανεγέρθηκε δίπλα σ' εκείνο του Οικονομού το 1905.

Ποια ήταν όμως η αιτία της πώλησης ενός παλαιού έργου του Γιαννούλη το 1887; Η χρονιά αυτή ήταν καθοριστική για την οικονομική πορεία της οικογένειας Χαλεπά. Όπως αναφέρουν τα κατάστιχα της επιχείρησής, διαλυθεία τότε η εταιρεία του Βουκουρεστίου, προφανώς από κακή διαχείριση και "αλόγιστες σπατάλες"²⁷. Τα χρέη αναγκάζουν τον Ι. Χαλεπά να πουλήσει τον ίδιο χρόνο το ιδιόκτητο σπίτι του στην Αθήνα. Στις 16 Μαΐου πωλείται στον Κ. Καραπάνο, σε χαμηλή σχετικά τιμή, το γλυπτό του Γιαννούλη "Σάτυρος παίζων με τον Έρωτα", έργο του 1877, στην προσπάθεια να αντιμετωπιστούν τα οικονομικά προβλήματα της οικογένειας. Για τον ίδιο λόγο ίσως συμφωνήθηκε η πώληση του "Αγγέλου Κυρίου" στην οικογένεια Οικονομού, σε συνδυασμό με την κατασκευή ενός πλήρους ταφικού μνημείου, η σύλληψη του οποίου ανήκε αποκλειστικά στον Γιαννούλη. Τη συμφωνία με τους συγγενείς του εκλιπόντος θα διαπραγματεύθηκε ο Ι. Χαλεπάς στον Πειραιά, όπου είχε πρόσφατα μεταφέρει την κύρια έδρα των εργασιών του.

Οι επαγγελματικές όμως σχέσεις του Χαλεπά στον χώρο του Λεωνιδίου δεν αφορούν μόνο το μνημείο Οικονομού. Στο βιβλίο του Θόδωρου Βαγενά *Ιστορικά Τσακωνικά και Λεωνιδίου* (1971) εικονίζεται σχέδιο με τη λεζάντα: "Σκίτσο Λεωνιδιωποπούλας, που φιλοτέχνησε ο μεγάλος Έλληνας γλυπτής Γιαννούλης Χαλεπάς, για να ετοιμάσει την προτομή της." Το σχέδιο δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στα *Φύλλα Τέχνης του Φραγκελίου*, αρ. 8, του 1928, και ανήκε στον γιατρό Μ. Γκιώνη (εικ. 14)²⁸. Κάτω από το σκίτσο ο Χαλεπάς έχει γράψει: "Λεωνίδιον". Είναι πιθανόν ο καλλιτέχνης, από τα πρώτα κιόλας χρόνια της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας, να είχε γνωριστεί με

οικογένειες του Λεωνιδίου. Οι επαφές αυτές συνεχίστηκαν και όταν πια βρισκόταν σε προχωρημένη ηλικία.

Όσον αφορά την παρουσία Τσακώνων στα κυκλαδικά νησιά, μαρτυρείται εγκατάστασή τους σ' αυτά από τα τέλη του 17ου αι. Σε νησιώτικη επίδραση μπορεί να αποδοθεί και η συχνότητα του ονόματος Γιαννούλης στην Κυνουρία. Στη διάρκεια του 19ου αι. σημαντικότερες εμφανίζονται οι εμπορικές σχέσεις του Λεωνιδίου με την Ερμούπολη. Ενδεικτική στο πλαίσιο αυτό είναι και η ύπαρξη Συριανών στις οικογένειες του Λεωνιδίου Καρδάρα και Βαρβέρη²⁹.

Ο τάφος του Νικόλαου Π. Κ. Πολίτη

Ο τελευταίος προς βορρά παλαιός τάφος του Τομέα Β ανήκει στον Νικόλαο Π. Κ. Πολίτη (εικ. 15). Κρμμένους σχεδόν στη σκιά πανύψηλων κυπαρισσιών, έχει πολλές ομοιότητες με το μνημείο Οικονομού. Κοινά στοιχεία εντοπίζονται τόσο στη διάκοσμηση της καλυπτήριας πλάκας και στο είδος της περιφράξης, όσο και στις διαστάσεις του τάφου.

Στην κύρια όψη της πεσόσχημης στήλης³⁰ εικονίζεται μεγάλος ανάγλυφος σταυρός, από τις οριζόντιες κεραιές του οποίου κρέμεται ύφασμα μαζί με κλαδί φοίνικα. Άλλα κοσμήματα, όπως η πεταλούδα-ψυχή και το κρίνο που ανθίζει πλαισιωμένο από έλικες και ρόδακες στη βάση του σταυρού, πλουτίζουν με τη μυστική του γλώσσα την έκφραση του καλλιτεχνήματος. Χαμηλότερα, στην πλίνθη, ένας μικρός άγγελος εμφανίζεται σε προτομή. Τη στήλη στέφει φιάλη, από το κέντρο της οποίας αναδύεται φλόγα³¹. Ο βλαστός παπαρούνας με άνθη και καρπούς στο γέισο της στήλης – σύμβολο του Μορφέα, του γιου της Νύχτας – εμφανίζεται σε διαφορετική ανάπτυξη και στη στήλη Καγκάδη, στην Τήνο, ένα έργο του Ι. Χαλεπά³². Κάτω από την προτομή του "Αγγέλου" είναι χαραγμένη η επιγραφή: ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π.Κ. ΠΟΛΙΤΗΣ | ΕΓΕΝΗΘΗ ΕΝ ΕΤΕ 1824 | ΑΠΕΒΙΩΣΕ ΤΗ 28 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ | 1887

Ο Νικόλαος Πολίτης υπήρξε γνωστός έμπορος σιτηρών

στη Βράυλα της Ρουμανίας, όπου και πέθανε³³. Ο τάφος του κατασκευάστηκε μάλλον όταν τα οστά του μεταφέρθηκαν στο Λεωνίδιο, τρία χρόνια αργότερα. Στο κατάστιχο V2 (55) του Ι. Χαλεπά αναφέρεται το μνημείο ενός Νικολάου Πολίτη, που είναι στήλη από λευκό μάρμαρο, σπτηριζόμενη σε τρεις βαθμίδες, όπως και στον ομώνυμο τάφο του Λεωνιδίου. Η παραγγελία των μαρμάρων έγινε στις 9 Ιανουαρίου του 1891. Παρά τις μικρές αποκλίσεις στις διαστάσεις των επί μέρους τεμαχίων, πρόκειται μάλλον για το ίδιο έργο³⁴. Τη συμφωνία ανάθεσης πιθανόν διαπραγματεύθηκε με τον Ι. Χαλεπά ο εξάδελφος του εκλιπόντος Γεώργιος Πολίτης, δικηγόρος στον Πειραιά, εφόσον τα παιδιά του είχαν επαγγελματικές υποχρεώσεις στη Ρουμανία³⁵.

Ατυχώς ο γλύπτης δεν υπέγραψε τη στήλη. Το μνημείο όμως είναι δυνατόν ν' αποδοθεί στον Ι. Χαλεπά όχι μόνο βάσει των ομοιοτήτων με προαναφερθέντα επιτύμβια του εργαστηρίου του, αλλά και λόγω ομοιότητας του αγγέλου με αντίστοιχες προτομές του Τέμπλου της Κόιμησης στην Κύμη, που κατασκεύασε ο ίδιος το 1891³⁶. Όσον αφορά το κύριο θέμα διάκσμησης της στήλης, μεγάλοι σταυροί διαφόρων τύπων απαντούν και σε σχέδια του Γιαννούλη – σε ένα μάλιστα με μικρή προτομή αγγέλου.

Παραγγελίες της οικογένειας Πολίτη προς τον Γιαννούλη Χαλεπά (εικ. 16) ακολούθησαν με την εγκατάστασή του τελευταίου στο σπίτι της ανιψιάς του, στην οδό Δαφνομήλη, όπου έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής του (1930-1938). Το 1930 χρονολογείται η γύψινη προτομή του νομικού Ιωάννη Ν. Πολίτη³⁷ και το 1931 ο επιτύμβιος Άγγελος του οικογενειακού του τάφου στο Α' Νεκροταφείο³⁸. Στην οικογένεια Πολίτη-Χαραμή ανήκουν επίσης δύο αδημοσίευτα σχέδια του Γιαννούλη Χαλεπά. Το πρώτο εικονίζει παιδική μορφή, το δεύτερο αποτελεί παραλλαγή του αναγλύφου Αρχαγγέλου, του οποίου το γύψινο πρόπλασμα κατασκεύασε ο ίδιος το 1931. Ένα χάλκινο αντίτυπο του έργου κοσμήει σήμερα τον τάφο του δημιουργού του στο Α' Νεκροταφείο.

Συμπεράσματα γιά την καλλιτεχνική παραγωγή Τηνίων μαρμαρογλυπτών στο Λεωνίδιο

Τα δύο επιτύμβια των Γιαννούλη και Ιωάννη Χαλεπά, όπως και τα υπόλοιπα μνημεία του νεκροταφείου των Αγίων Πάντων, επιβεβαιώνουν την άνθηση των πολιτιστικών και οικονομικών σχέσεων του Λεωνιδίου με τις Κυκλάδες στα τέλη του 19ου αι. Προσεκτική έρευνα θα αποκαλύψει και άλλα έργα Κυκλαδικών στην ελάχιστη γνωστή από πλευράς Ιστορίας της Τέχνης Κυνουρία. Από τα πιο χαρακτηριστικά μνημεία αναφέρω εδώ τα μαρμάρινα κωδωνοστάσια τριών εκκλησιών του Λεωνιδίου. Το κωδωνοστάσιο της Παναγίας της Ευαγγελίστριας (εικ. 17) κατασκεύασε το 1865 ο γνωστός Τήνιος λιθοξόος Ιωάννης Κασάρχος³⁹, ενώ εκείνου της Αγίας Κυριακής είναι έργο του Πέτρου Κασάρχου. Τήνιος είναι, τέλος, και ο δημιουργός του κωδωνοστασίου των Ταξιαρχών Ι. Θεοτικός, το όνομα του οποίου μνημονεύει επιγραφή πλάκα (1868) (εικ. 18)⁴⁰.

Όσον αφορά τον Γιαννούλη Χαλεπά, το μνημείο Οικονόμου συμπληρώνει ένα κενό στον κατάλογο των έργων της ονομαζομένης "Πρώτης Περιόδου" του καλλιτέχνη (1870-1878). Πιστεύω όμως ότι η ενασχόληση του ψυχικά κλονισμένου Γιαννούλη με την τέχνη και το εργαστήριο του πατέρα του συνεχίστηκε, έστω και εντελώς περιστασιακά, έως

τον εγκλεισμό του στο ψυχιατρείο της Κέρκυρας το 1888. Η ανάμνηση του μεγάλου γλύπτη έμεινε ζωντανή στο Λεωνίδιο, όχι σε τάφο, αλλά στο τοπωνύμιο "Κοιμωμένη", που πρέπει να είναι λόγιας προέλευσης και να καθιερώθηκε στα τέλη του περασμένου αιώνα. Μια παλιά φωτογραφία του ξενοδοχείου "Αίγλη" στην Τήνο με το όνομα Λερός στην επιγραφή

17. Το κωδωνοστάσιο της Παναγίας της Ευαγγελίστριας. Κατασκεύασε ο Ιωάννης Κασάρχος.

18. Το κωδωνοστάσιο των Ταξιαρχών. Κατασκευαστής Ι. Θεοτικός.

16. Ο Γιαννούλης Χαλεπάς στο σπίτι της οικογένειας Ι. Ν. Πολίτη (Μάρτιος 1931).

